

Б. А. Кругляк (Житомир)

Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. — 1914 р.)

Останнім часом значно зріс інтерес до соціально-економічної історії. Адже молоді суверенні держави, що виникли на ґрунті республік колишнього СРСР, прямують до ринкових відносин. Досвід ринкового господарства, яке склалось у дожовтневій Російській імперії, може бути використаний у сучасних умовах. Творцями тієї історії були різні класи і соціальні верстви, які не тільки виробляли, а й збували різноманітну промислову та сільськогосподарську продукцію, що безжосередньо надходила на всеросійський і місцевий ринки.

В радянській українській історіографії перевага віддавалася дослідженню ролі робітників і селян, оскільки в них вбачалася головна рушійна сила суспільного прогресу. Інші ж класи та соціальні верстви у цій історичній схемі розглядалися як гальмо, що його усунула соціалістична революція, і тому їх багатий позитивний досвід ігнорувалася. При цьому слід зазначити, якщо у дослідженнях соціально-економічного розвитку Росії й України доби капіталізму головне місце все-таки відводилося дворянству, поміщикам і промисловцям, то торговельна буржуазія як соціальна група майже не вивчалася. Більше того, у дожовтневій й особливо радянській художній історичній літературі нерідко торговці зображувалися в темних фарбах. Безумовно, для цього були певні підстави. Ігнорувалися і замовчувалися інші позитивні риси представників торговельної верстви. Малодослідженою залишається проблема національного складу тих, хто брав участь у торгівлі в Україні. А це в сучасних умовах має не тільки наукове, а й політичне значення. Йдеться насамперед про ту роль, яку відігравала торговельна буржуазія на місцевому і всеросійському ринках, про взаємозв'язок і врахування економічних інтересів торговців різних національностей у їх діяльності в Україні.

Таким чином, зважаючи на те, що названі вище проблеми фактично не досліджені, автор робить спробу проаналізувати деякі соціальні й національні аспекти формування та діяльності в Україні у 60-х роках XIX ст.— 1914 р. такої значної і впливової верстви одного з панівних класів дожовтневої Російської імперії, як торговельна буржуазія.

Торгівля — це складний комплекс не тільки економічних, а й соціальних відносин, які фактично охоплюють усе суспільство. Зрозуміло, що ключові позиції в цих відносинах займали торговці, які становили досить численну групу у складі одного з найбільших суспільних класів — буржуазії.

Торговельна буржуазія з'явилася ще задовго до реформи 1861 р. Одні її представники (Яхненки, Смиренки, Терещенки, Гінзбург), наживши на торгових операціях по продажу цукру на ярмарках та біржах мільйонні капітали, перетворилися на великих підприємців і банкірів, інші — стали монополістами по продажу хліба, мануфактурних виробів тощо. Але існування феодального ладу й натурального кріпосного господарства стримувало зростання торговельної буржуазії, гальмувало її розвиток.

У пореформений період почалося швидко зростання цієї суспільної верстви. За даними офіційної статистики, у 1885 р. торгівлею у Російській імперії займалися понад 1 млн. чол., включаючи й прикажчиків, а наприкінці XIX ст. — вже 1,6 млн. осіб. Крім того, для 175 тис. чол. торгівля була допоміжним заняттям. В Україні чисельність цієї верстви збільшилася в 1,9 раза — з 175, 9 до 334,1 тис. осіб¹. Зрозуміло, що наведені дані досить приблизні, оскільки статистика неспро-

можна була зафіксувати дійсну кількість усіх, хто займався торгівлею, особливо — епізодично. І, безумовно, це число було значно більшим за наведене вище.

Як соціальна верства торговельна буржуазія в цілому сформувалася наприкінці XIX ст. У ній постійно відбувалися певні зрушення, її ряди поповнювалися і збагатілими селянами, і часто, що особливо відзначалося офіційною статистикою, дворянами. В архівах України збереглося чимало документів, у яких відбиваються ці процеси². При цьому станові привілеї дворянства дедалі більше поступалися весільному капіталістичному прибутку. В свою чергу, представники торговельної буржуазії, наживши великі капітали, перетворювалися на заможних підприємців, активно прилучалися до банкірської діяльності, ставали землевласниками.

Торговельна буржуазія була соціально неоднорідною, що можна уявити на прикладі своєрідної ієрархічної піраміди. На її вершині знаходилися великі капіталісти, власники й акціонери торгових фірм та домів, а біля її підніжжя — дрібні торговці. Кількісно заможних представників цієї верстви було не досить багато. У 1897 р. вони становили близько 20 % усіх торговців в українських губерніях. У перші неповні півтора десятиріччя XX ст. простежується тенденція їх кількісного скорочення при одночасному зростанні питомої ваги великих торгових капіталів. Велика торговельна буржуазія зосереджувалася переважно у губернських, торгово-промислових і повітових містах. Та в міру поглиблення капіталістичних відносин наприкінці XIX ст. великі купецькі капітали формуються також і на селі.

З наведених у цій таблиці даних видно, що у губернських та повітових центрах й торгово-промислових містах була зосереджена переважна більшість усієї великої торговельної буржуазії. Лише у Подільській губернії великі торговці переважали у сільських місцевостях, оскільки економічне життя там концентрувалося навколо двох місцевих оптових ярмарків — Ярмолинецького (Петропавлівського) і Балтського (Свято-Троїцького).

Якщо проаналізувати географію розміщення великих торгових капіталів по містах, то вони зосереджувалися переважно у Харкові, Одесі, Києві, Катеринославі, повітових центрах Полтавської губернії. В Таврійській губернії високий процент таких капіталів у повітових та інших містах пояснюється тим, що в основному вони знаходилися в курортній зоні Південного Криму, куди на відпочинок приїжджала заможна публіка. Звертає на себе увагу і той факт, що майже тре-

Таблиця 1. Розподіл гільдійських купців по українських губерніях у 1897 р. (*) (в %)

Губернії	Губернські центри	Повітові центри і торгово-промислові міста	В сільській місцевості
Волинська	23	46	31
Катеринославська	30	32	38
Київська	42	31	27
Подільська	11,5	37,5	51
Полтавська	11,5	63,5	25
Таврійська	13,7	54,3	32
Харківська	67	21,6	11,4
Херсонська	7,8	81	11,2
Чернігівська	6,2	50,8	43

* Підраховано за: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.— СПб., 1904.— Т. VIII. Волинская губерния.— С. 50—51; Т. XII. Екатеринославская губерния.— С. 44; СПб., 1903.— Т. XVI. Киевская губерния.— С. 50—51; СПб., 1904.— Т. XXII. Подольская губерния.— С. 56—57; Т. XVIII. Полтавская губерния.— С. 58—59; Т. XLI. Таврическая губерния.— С. 56; Т. XLVI. Харьковская губерния.— С. 60; СПб., 1904.— Т. XLVII. Херсонская губерния.— С. 52—53; СПб., 1905.— Т. XLVII. Черниговская губерния.— С. 64.

тина великої торговельної буржуазії мешкала у сільській місцевості. Це дає змогу стверджувати, що там також активно йшов процес утвердження капіталістичних відносин, чому сприяв розвиток торгівлі.

На початку ХХ ст. процес концентрації великих торгових капіталів на селі дедалі зростав, що пояснювалося оптимальними умовами для одержання там високих прибутків не тільки за рахунок експлуатації місцевого населення й нижчої платні прикажчикам, а й менших витрат на організацію торгівлі. Тому спостерігався систематичний вплив туди великих капіталів з губернських центрів. Наприклад, у Житомирі в 1912 р. мешкало лише 5 % великих торговців губернії проти 23 % у 1897 р., у селах Волині — 49 % проти 31 %, у Харкові, відповідно, — 48 % проти 76 %, тоді як у селах — 28,4 % проти 11,4 %³.

Таблиця 2. Зростання прибутків великих торговельних закладів у Російській імперії (*)

Роки	Розміри прибутків (в мил. крб.)	% у порівнянні з попередніми роками
1891—1895	209,0	100
1896—1900	280,6	134
1901—1905	304,5	108,5
1906—1910	336,0	110,2
1911—1913	422,7	125,9

* Підраховано за: Струмилин С. Г. Статистико-економічні очерки. — М., 1958. — С. 680.

Характерно, що в цілому прибутки великої торговельної буржуазії, незважаючи на припливи і відпливи капіталістичної економіки, мали цілком помітну тенденцію до зростання.

Дані цієї таблиці якраз підтверджують вищесказане. Хоча, зрозуміло, ці прибутки не могли не залежати від стану економіки. Так, у роки промислового піднесення вони були вищими (у 90-х роках ХІХ ст. і в 1911—1913 рр., відповідно, — 34 % та 25 %), а в роки кризи і депресії — нижчими (в 1901—1905 рр. і 1906—1910 рр. — 8,5 і 10,2 %). Та в цілому велика торговельна буржуазія постійно нарощувала свою економічну міць і за чверть століття збільшила свій капітал у 2 рази, що набагато перевищувало темпи зростання прибутків промисловців.

Зростання капіталу торговців забезпечувалося насамперед ефективною діяльністю різного роду закладів, що їм належали. В Україні функціонували великі торгові дома, фірми, акціонерні товариства: «Пташников і спадкоємці», Ближенського, Фельдмана, Котляревського в Одесі, «Товариство торгівлі мануфактурними товарами Хлебникова», «Соколов і Жмудський», «Спадкоємці Л. Є. Кеніга» у Харкові, Циндля, Коншина, Дунаєва у Києві тощо. Вони монополізували не тільки місцевий ринок, а й нерідко виходили далеко за його межі. Так, акціонерне товариство «Соколов і Жмудський», крім Харкова, мало свої торгові контори у Катеринославі та Ростові-на-Дону, фірма Котляревського відкрила розгалужену мережу оптових складів і мануфактурних крамниць у всіх містах півдня Російської імперії, починаючи з Харкова і Кишинєва і закінчуючи повітовими центрами, а компанія одеського купця Дубиніна збувала гастрономічні товари не тільки по всій Російській імперії, а й у містах багатьох європейських країн і навіть в Америці.

Такої широкомасштабній сфері діяльності відповідали й обіги їх капіталів. Це викликалося, зокрема, тим, що у великих торгових закладах впроваджувалася більш раціональна організація обслуговування покупців, кращими були виучка й старанність прикажчиків та допо-

міжних робітників, їх вміння враховувати потреби та бажання клієнтів тощо. Так, фірма «Пташников і спадкоємці» щорічно збувала мануфактурних товарів на 8,136 млн. крб.⁴, а обіг торгівлі текстильними виробами товариства «Соколов і Жмудський» за 1902—1910 рр. зріс з 6,5 до 9,1 млн. крб.⁵. Один з найбільших у Росії торговий дім «Вогану і Ко» займався збутом багатьох товарів. Його фірма «Караван» спеціалізувалася на торгівлі чаєм і мала чимало оптових складів у багатьох великих містах, зокрема в Одесі та Харкові. Фактично торговий дім монополізував чайну торгівлю в Російській імперії. Від реалізації лише цього продукту його щорічний обіг капіталу становив близько 30 млн. крб.⁶.

Звичайно, торговельна буржуазія певну частку своїх прибутків одержувала за рахунок експлуатації робітників, кількість яких за 1895—1913 рр. зросла в Російській імперії з 213 до 260 тис. чол. (у 1,2 раза)⁷. За підрахунками автора, в цілому на 100 торгових закладів їх припадало: у 1901 р.— 23 чол., в 1905 р.— 26, в 1910 р. і 1913 р.— по 21 чол. Скорочення кількості робітників компенсувалося посиленням інтенсифікації їх праці. Якщо ж врахувати, що заробітна плата зростала дуже повільно, то експлуатація цієї категорії працюючих посилювалася.

В торгових закладах і широко застосовувалася й праця дітей (хлопчиків). У 1913 р. вони в Україні становили майже третину обслуговуючого персоналу⁸. Діти отримували невисоку заробітну плату. І це при тому, що вони, крім своїх прямих обов'язків, нерідко виконували й іншу роботу, і тому їх праця була дуже вигідною для підприємців.

Торгівля в основному трималася на праці прикажчиків. Їх кількість за 1895—1913 рр. зросла по Російській імперії з 251 до 314 тис. чол., або у 1,25 раза⁹. При цьому слід зазначити, що певну частину їх можна зарахувати до службовців. Останні представляли управлінський апарат, організовували працю прикажчиків, забезпечували безперервний торговий процес. Зрозуміло, що праця цієї категорії службовців високо оплачувалася. Так, директор фірми Котляревського П. І. Кухта одержував щорічно лише заробітної плати 15 тис., а два його заступники — О. Фісак і П. Кукушкін — по 12 тис. крб. У Харкові, Одесі, Кишиневі та інших великих містах середня заробітна плата завідуючих торговими складами становила 600—900 крб.¹⁰. Основна ж маса прикажчиків одержувала заробітну плату залежно від класу. І, зрозуміло, чим він був вищим, тим вищою була й оплата. Так, прикажчики 1-го класу, які продавали готовий одяг, щомісяця одержували 43,3 крб., 2-го — 31,4 крб., а просто прикажчики — 14,3 крб. Тому кожний з цих працівників прагнув піднятися, хоча б на шаблину вище і намагався догодити хазяїну. Якщо хтось з них дослужувався до адміністративної посади, то його плата, наприклад, у торгівлі готовим одягом, одразу ж підвищувалася до 84,9 крб. на місяць. Грошові виплати цій категорії працівників залежали також і від галузі торгівлі. Найвищу заробітну плату вони одержували у мануфактурній справі (відповідно — 60,4, 45,1 і 28,9 крб.), найнижчу — у м'ясній торгівлі (36,1, 19,3 і 8,3 крб.)¹¹, що залежало й від їх кваліфікації, значущості товарів для населення та прибутковості даної галузі.

Говорячи про взаємини великої буржуазії і прикажчиків, слід зазначити, що в міру вдосконалення торговельної справи і нагромадження капіталу, між хазяями та їх службовцями встановлювалися дедалі тісніші відносини, які базувалися на засадах взаємного розуміння спільності їх виробничих та матеріальних інтересів. Тоді запроваджувалася й нова система оплати праці, що стимулювало прикажчиків у дальшому розвитку підприємств і закладів.

Однією з найбільших акціонерних компаній у Російській імперії була молочна фірма «О. В. Чичкін». Вона розкинула широку мережу

спеціалізованих магазинів у багатьох місцевостях, значна частина їх функціонувала в Україні. В Одесі торгувало 7 таких крамниць, у Харкові — 3. Молочарні під вивіскою «О. В. Чичкін» були відкриті в Києві, Алушті, Алупці, Сімферополі, Катеринославі та в інших містах українських губерній. Фірми належали два високопродуктивні молочні заводи. Один з них працював для споживачів Москви, другий обслуговував Одесу і Київ, Херсонську та Катеринославську губернії. Крім того, у Херсонській і Бессарабській губерніях працювали два сироробні підприємства, що постачали цю продукцію фактично для всієї України. У штаті фірми «О. В. Чичкін» налічувалося понад 3 тис. службовців і прикажчиків, більше третини їх працювало в Україні. З метою стимулювання їх добросовісної праці і виховання любові до торговельної справи і поваги до покупців, тут були запроваджені й ефективні методи матеріального та морального заохочення. Всі службовці й прикажчики були поділені на п'ять категорій і кожна з них повинна була послідовно пройти усі службові етапи.

На першому з них (хлопчики 8—13 років, а згодом юнаки до 20 років) навчалися торговельній справі на кошти власника фірми та її філій.

На 2—4-му етапах (20—60 років) працівники фірми мусили проходити певний іспит на ініціативу та особисту запопадливість, після чого вони займали місця відповідно до своїх здібностей і умінь.

Після 60-ти років працівники фірми продовжували виконувати свої функції. Вони були оточені повагою й передавали свій багатий досвід молодим колегам. Така система давала можливість мудро вирішувати кадрові питання: люди вступали на роботу практично на все життя і звільнялися лише тоді, коли стан здоров'я не давав їм змоги далі активно працювати. Такий порядок існував з 1888 р. аж до жовтневого перевороту і повністю виправдав себе.

Крім підвищення заробітної плати, під час переходу на вищі шаблі службової драбини, прикажчики й працівники адміністрації та управління одержували премію за вислугу років та оплачувану відпустку. Після 5-ти років роботи вона становила 50 крб., після 10-ти — 100 крб. винагородних і плюс додаткова приплата за вислугу років¹².

Аналогічна система запроваджувалася й у інших торгових фірмах та закладах. Найбільш далекозорі підприємці розуміли необхідність якомога швидкого переходу до цивілізованих форм торгівлі і робили все, щоб це реалізувати.

Турбота про торговельні кадри була притаманною багатьом можним купецьким родинам. Вони субсидували мережу комерційної освіти, яка народилася й постійно розвивалася наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. Одеське комерційне училище готувало висококваліфікованих працівників для банків і торговельних підприємств. Його програма практично відповідала курсу гімназії, а також включала навчання з хімії, товарознавства, бухгалтерської справи, правознавства, політичної економії, французької, німецької та англійської мов¹³. У Києві з 1908 р. працював Комерційний інститут, а ще раніше, в 1896 р., там були відкриті школа та спеціальні класи, де навчалися торгові справи діти не молодші 12 років, незалежно від станової та національної належності. Значну роль у налагодженні роботи останніх двох навчальних закладів відіграв відомий підприємець М. Терещенко, який пожертвував на їх потреби у 1896 р. 100 тис. крб.¹⁴. Велика буржуазія дедалі більшу частку своїх коштів витрачала на придбання творів мистецтва, створювала й відкривала художні картинні галереї, які згодом або передавала рідним містам, або робила доступними для широкого огляду.

Торгово-промислова буржуазія дедалі більше проймає усвідомленням своєї ролі у своїй батьківщині і розуміла необхідність згуртування своїх рядів з метою вироблення певної економічної політики. Для цього вона створювала комітети торгівлі та промисловості, які з 1913 р.

розгорнули активну громадську діяльність. В Україні значною була роль Київського та Одеського комітетів¹⁵. Для праці в цих організаціях також були потрібні високоосвічені люди, й на їх навчання щедро відпускалися кошти.

Найбільш передбачливі представники торговельного капіталу розуміли необхідність використання досягнень науки і робили багато для того, щоб мати користь і собі, створити кращі умови споживачам. Так, професор О. О. Попов — проєктант і будівник Московського та Одеського молочних заводів, продуктивність яких на той час у 5 разів перевищувала найкращі європейські підприємства, був премійований О. В. Чичкіним в сумі 50 тис. крб. Подібне, очевидно, було притаманним й іншим промисловцям і торговцям, хоча цей аспект їх діяльності потребує спеціального дослідження.

Відкриваючи свої заклади, торговельна буржуазія, як правило, прагнула розташувати їх у просторих і світлих приміщеннях, а також і художньо оформити їх. І сьогодні радують око магазини купців Єлїсеєвих у Санкт-Петербурзі та Москві, пасаж в Одесі тощо. Такі вишукані інтер'єри були не простою примхою розбагатілих купців, а мали формувати у відвідувачів естетичні смаки, стимулювати їх прагнення працювати так, щоб стати постійними клієнтами таких чудових магазинів. Адже не таємниця, що похмурі, неохайні лавки й крамниці, які обслуговували трудящих, бідний товарний асортимент, розрахований на їх невисоку купівельну спроможність, були однією із серйозних причин, які гальмували підвищення продуктивності праці і навіть технічний прогрес.

Розмірковуючи над тим, чому Росія в цьому плані відставала від США та ряду європейських країн, Б. Струве у 1916 р. писав: «Незважаючи на підвищення заробітної плати, чи, вірніше, завдяки їй, загалом виробнича енергія праці знизилася. Історично це цілком зрозуміло: тут відбилася та психологія «низької заробітної плати», що трималася в Англії, наприклад, до кінця XVIII ст., яка укорінюється у низькому рівні потреб. Якщо існує ця психологія, то при зростанні заробітної плати немає стимулу не тільки до підвищення, а й навіть до підтримання на попередньому рівні продуктивності праці»¹⁶.

Це почала усвідомлювати торговельна буржуазія, яка прагнула урізноманітнити товарний асортимент своїх магазинів і лавок. У роки промислового піднесення й високих врожаїв (зокрема, в 1910—1913 рр.) значно зросло споживання цукру і кондитерських виробів, вершкового масла й молочних продуктів, м'яса та риби, пшеничного хліба і макаронних виробів, чаю. Причому, це стосується не тільки заможних верств населення, а й дедалі зростаючої частки робітників та селян, що зазначалося тогочасними дослідниками їх бюджетів. В асортименті торгових закладів не тільки в містах, а й у селах звичайними товарами стали різноманітні тканини, взуття і готовий одяг фабричного виробництва, меблі, прикраси тощо.

Найбільш численну групу торговців становила середня і дрібна буржуазія. Вона відігравала значну роль як на внутрішньому ринку Росії, так і на місцевих ринках, зокрема України. Їй належали різноманітні торгові заклади: лавки і ларки, рундуки і палатки. До цієї групи належала переважна більшість торговців, які доставляли товар у найвіддаленіші місця. Хоча вони й не мали великих капіталів, та за своїм життєвим рівнем переважали основну масу трудящих. Це пояснюється тим, що для невеличких торгових закладів характерним був швидкий фінансовий обіг, використання власної праці та своєї родини. А це давало змогу одержувати прибутки, хоча вони й не були значними.

Буржуазія в Україні формувалася на багатонаціональній основі. До неї належали підприємці і торговці російської, української, єврейської, польської та інших національностей. Цьому сприяв насамперед невпинний розвиток капіталізму, який нещадно руйнував національні

перегородки, створюючи справжню інтернаціональну єдність капіталу, що базувалася на спільності його інтересів.

Дані першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р. свідчать, що в українських губерніях торговельною діяльністю, якщо врахувати і членів родин, займалися 1 181 600 осіб. Серед них українців налічувалося 114 300 чол. (10,03 %). Проте ці дані не зовсім об'єктивні, бо складачі перепису основною ознакою національної належності вважали рідну мову. В зв'язку з тим, що володіння російською мовою і визнання її рідною давало пільги, то далеко не всі представники торговельної буржуазії України, і насамперед великої, назвали своєю рідною мовою — українську. До того ж у перепису не врахований такий значний прошарок осіб, які торгували на міських, містечкових і сільських базарах й мали тут постійні місця, а також скупники і перекупники, які продавали і скуповували продовольчі товари та кустарні вироби на роздрібних ярмарках. Серед них було багато українців, і, безумовно, число таких торговців набагато перевищувало дані перепису 1897 р.

Розміщення торговельної буржуазії корінної національності в Україні було нерівномірним. У ряді місцевостей (Полтавська губернія) вона становила чверть усіх торговців, а в Харківській губернії—52,2 %, тобто стала переважаючою.

На початку ХХ ст. кількість осіб української національності, основним заняттям яких була торгівля, зросла. Так, за підрахунками автора, у 1913 р. серед власників торгових домів у губернських і великих промислово-торговельних містах українці становили 10—20 % від їх загальної кількості¹⁷.

В українській дожовтневій історіографії нерідко висловлювалася думка, що українці не мали хисту до підприємництва та гендлярства, і тому нібито вся промисловість й торгівля були зосереджені в руках осіб інших національностей. Факти ж свідчать про те, що українці серед великої торговельної буржуазії займали помітне місце. Серед них було чимало купців першої гільдії, власників кредитних установ і торгових закладів. У Харкові директором купецького банку був українець Акименко, серед власників великих магазинів — Велитченко, Карпушенко, Лисогоренко, Скрипники, брати Пашенки¹⁸. Вся велика торгівля у Полтавській губернії, констатував у 1895 р. довідник «Вся Россия», була зосереджена в руках українців¹⁹. В Одесі до заможної верхівки міста належало 368 великих купців-українців. Один з них — колишній кухар Яшук — став власником ресторану Лондонського готелю, кафе на Приморському бульварі та Гранд-Готелю²⁰.

Чимало українців належало до середньої торговельної буржуазії. Вони відкривали магазини і лавки не тільки в містах, а й у великих селах і зосереджували в своїх руках торгівлю хлібом, лісом та іншими товарами. Так, у с. Захарівка Херсонської губернії купцеві Веприку належали склади тлісний і металевих виробів, кілька лавок²¹. Усю стаціонарну торгівлю у с. Нова Водолага Харківської губернії тримав у своїх руках купець Демченко, який невдовзі став власником майже усіх лавок в навколишніх селах²². Аналогічних прикладів можна навести багато і всі вони підтверджують висновок про широкую участь осіб української національності в торгівлі та підприємстві, у формуванні і досить значному розвитку в Україні ринкового господарства.

Майже 11 % торговельної буржуазії в Україні становили росіяни. Вони мешкали головним чином у Харківській, Херсонській, Таврійській та Чернігівській губерніях (66,3 %), куди протягом ХІХ ст. був спрямований потік переселенців з Центральної Росії, а також у Київській губернії (10 %), в основному в її адміністративному центрі.

Переважну більшість російської торговельної буржуазії в Україні становили дрібні торговці. Та поряд з ними були й власники великих капіталів. Це — Соколов, Рижов, Павлов — у Харкові, Птаншиков, Ду-

бинін — в Одесі, Журавльов — у Житомирі та інші, які перетворилися на монополістів мануфактурної, гастрономічної, рибної та інших галузей торгівлі як на місцевому ринку, так і далеко за його межами.

Найбільше в Україні було торговців єврейської національності. Вони становили майже 64 %. 4/5 їх мешкало на Правобережній Україні та в Херсонській губернії, що входили до «смуги осілости», 9,5 % — у містах і містечках Полтавської й Чернігівської губерній. В основному це були дрібні крамарі та скупники і перескупники сільськогосподарської продукції, кустарних виробів. Причому прибуток цих торговців був мізерним. Це відзначали й офіційні власті. Так, у звіті Волинського губернатора Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору за 1885 р. повідомлялося, що було б помилкою вважати, ніби вся маса євреїв заможна і благоденствує. Навпаки, серед них має місце бідність незвичайна, оскільки вони перебувають у постійній боротьбі за існування²³.

Дрібні торговці часто за невеликий процент доходу торгували в лавках своїх хазяїв — заможних крамарів, орендували шинки чи трактири. Нині певні політичні сили, зокрема організація «Пам'ять», інші російські великодержавні і шовіністичні угруповання, намагаючись повернути все до старих порядків і шукаючи при цьому ворога, розпалюють антисемітизм. Вони прагнуть нав'язати громадськості думку, що шинкарі єврейської національності були головними винуватцями у спованні народу. Так, Ф. Г. Углов з цією метою наводить дані про переважання єврейського капіталу у шинковій торгівлі в Мінській губернії²⁴. Дійсно, у «смугі осілости» і на Правобережній Україні серед шинкарів було багато торговців-євреїв. І це викликалося лише тим, що царський уряд дозволяв мешканцям «смуги осілости» займатися або ремеслом або торгівлею. Тому шинкарство, як рід заняття і спосіб існування, було наслідком і національної політики царату. В тих місцевостях, де не дозволялося жити єврейському населенню, зокрема в Катеринославській та Харківській губерніях, частка власне єврейського шинкарського капіталу не перевищувала 2 %.

Частина торговців-євреїв належала до великої буржуазії. Вони мешкали як в «смугі осілости», так і поза нею, у містах — Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві, Катеринославі — були власниками чи співвласниками (часто з представниками російської, української, польської буржуазії) торгових домів, фірм та магазинів з обігами в сотні тисяч чи кілька мільйонів карбованців.

Серед дрібної торговельної буржуазії йшла постійна конкурентна боротьба за кожного покупця, за більш стійке місце на ринку. В архівних матеріалах зберігається чимало скарг до поліцейських установ, де дрібні крамарі намагалися запламувати своїх конкурентів і тим самим взяти верх над ними.

Колонізаторська політика царизму була спрямована на розпалювання національної ворожнечі. Тому не випадково він провокував єврейські погроми, підтримував національну дискримінацію. Такі дії царату і місцевої адміністрації викликали обурення й серед значної частини торговельної буржуазії в Україні, практичні дії якої були спрямовані на відшкодування моральних та матеріальних збитків тим, хто їх зазнав в результаті нападу погромників. Коли у 1905 р. в Одесі у зв'язку з погромом постраждала частина великих торговців-євреїв, при біржовому комітеті виник тимчасовий кредитний комітет, який організував збір коштів, що дало змогу потерпілим відкрити торгові заклади²⁵.

Одеський біржовий комітет не підтримав і наміру Міністерства торгівлі та промисловості ввести у 1911 р. для купців і прикажчиків-євреїв спеціальні контрольні книжки, що обмежували їх пересування поза «смугою осілости». «Урядові відомо, — говорилося в телеграмі комітету, відправленій на ім'я міністра, — яку величезну роль відігравали комі-

вояжери-евреї у справі широкого розповсюдження фабрикатів російської промисловості по всій неосяжній широчині нашої Батьківщини»²⁶.

Політичні зрушення в країні після першої російської революції та нагальна економічна необхідність порушили питання про скасування процентної норми для євреїв при вступі до гімназій і вищих учбових закладів. Більше того, деякі консервативні політичні діячі прийшли до розуміння необхідності «ліквідації обмежень у правах євреїв». Один з таких діячів В. В. Шульгін, який довгий час стояв на позиції відвертого антисемітизму, виступаючи в Державній думі 8 (21) березня 1916 р., говорив: «Панове, скажу вам відверто. Може статися, я й не доживу, але буду щасливий за тих людей, які доживуть до тієї щасливої хвилини, коли ми зможемо сказати, що всі обмеження з євреїв зняті, тому що це важкий тягар для нас»²⁷.

Дані першого загальної перепису населення 1897 р. свідчать, що в українських губерніях 13,5 % чол. від загальної кількості торговельної буржуазії належали до інших національностей. Це були поляки, німці, австрійці, греки, французи, англійці тощо. Частина з них була місцевими крамарями, наприклад, греки і болгари в Херсонській губернії, поляки — на Правобережжі України, інші — представляли іноземний торговельний капітал.

Останній наприкінці ХІХ ст. осідав переважно у тих місцевостях України, де була високорозвинута промисловість (Катеринославська губернія) чи значний процент становило заможне населення (Таврійська губернія). Та в міру зростання національної буржуазії, зміцнення її економічних позицій відбувалося поступове витіснення іноземних капіталів з внутрішньої торгівлі, насамперед тих галузей, що давали особливо великі прибутки. Досить сказати, що напередодні першої світової війни у Катеринославській губернії з 164 торгових домів лише 4 належали іноземцям, у Таврійській губернії, відповідно, з 185 — один. В Одесі серед власників торгових домів іноземці в 1911 р. становили 6,5 %²⁸. І хоч суми іноземних капіталів, які були вкладені у торговельну справу, постійно зростали (з 13,3 млн. крб. в 1900 р. і 76,9 млн. крб. у 1915 р. до 80,7 млн. крб. у 1917 р.)²⁹, вони становили близько 3,5 % від усіх іноземних капіталовкладень у російську економіку. Вітчизняна буржуазія прагнула обмежити сферу їх дій, щоб, по можливості, не ділитися ні з ким високими і гарантованими прибутками. Показовим щодо цього був той факт, що напередодні жовтневого перевороту в Росії взагалі і в Україні зокрема в акціонерних торговельних компаніях повністю був відсутній французький капітал, хоча в промисловості його частка залишалася досить високою³⁰.

Отже, в добу капіталізму буржуазія взагалі і торговельна зокрема формувалася в Україні як багатонаціональна верства, що мала спільні економічні інтереси. Помітну роль відігравала при цьому й українська буржуазія. Торговельний капітал був кровно зацікавлений у розширенні та поглибленні як місцевого ринку, так і зміцненні міжрайонних господарських зв'язків, оскільки матеріальний добробут його власників багато в чому залежав від того, чи вдасться збути пропоновані товари, і тому вишукував усе нові й нові можливості для зацікавлення постійних покупців саме у своїх товарах.

Поступово змінювалися й відносини в середині торговельної верстви. Тут дедалі ширше втілювалися ідеї соціального партнерства, коли не тільки власники, а й службовці та прикажчики торгових закладів були зацікавлені в їх зміцненні та зростанні і спільно працювали для цього. Це стало причиною того, що в Україні активізувалися демократичні процеси, а розвиток і поглиблення ринкових відносин, зростання національної самосвідомості та сумісна виробнича діяльність її населення закономірно порушували питання про створення власної незалежної держави, яка б захищала економічні інтереси усіх верств трудивників і багатонаціональної торговельної буржуазії в тому числі.

- ¹ Кругляк Б. А. Роль постійної торгівлі у розвитку капіталізму на Україні (60—90-ті роки XIX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР.— К., 1983.— Вип. 17.— С. 55.
- ² Держ. арх. Житомир. обл., ф. 118, оп. 2, спр. 942, арк. 1—55; Держ. арх. Харк. обл., ф. 304, оп. 1, спр. 397, арк. 219.
- ³ Памятная книжка Волынской губернии на 1913 г.— Житомир, 1912.— С. 60—65; Обзор Харьковской губернии за 1913 г.— Харьков, 1914.— Таблицы.
- ⁴ Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1906 г.— Херсон, 1909.— С. 90.
- ⁵ Отчет Т-ва «Соколов и Жмудский» за 3-й и 8-й операционные годы.— Харьков, 1911.— С. 8—13.
- ⁶ Документы по истории монополистического капитала.— М., 1960.— Т. VI.— С. 715.
- ⁷ Підраховано за: Струмилин С. Г. Указ. соч.— С. 678; Рашин А. Г. Формирование рабочего класса России: Историко-экономические очерки.— М., 1958.— С. 153.
- ⁸ Підраховано за: Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні.— К., 1962.— Ч. II. Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції.— С. 424.
- ⁹ Струмилин С. Г. Указ. соч.— С. 678; Рашин А. Г. Указ. соч.— С. 153.
- ¹⁰ Гудван А. М. Очерки из истории движения служащих в России.— М., 1925.— Ч. I.— С. 163.
- ¹¹ Там же.— С. 169.
- ¹² Кишкин А. Нераспаханное поле // Горизонт.— 1991.— № 5.— С. 29—30.
- ¹³ Беляя Г. Трагедия Исаака Бабеля // Исаак Бабель.— Соч. В 2-х т.— М., 1990.— Т. 1.— С. 6.
- ¹⁴ ЦДА України, ф. 442, оп. 626, спр. 500, арк. 17.
- ¹⁵ Лурье Е. С. Организация и организации торгово-промышленных интересов в России.— СПб., 1913.— С. 56.
- ¹⁶ Конгро А. Ошибка великого мыслителя или горечь сладких истин // Звезда.— 1990.— № 6.— С. 141.
- ¹⁷ Сборник сведений о действующих в России торговых домах (товариществах полных и на вере).— Пг., 1915.— С. 50—750.
- ¹⁸ Багалей Д. П., Миллер Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1685 по 1905 годы).— Харьков, 1912.— Т. 1.— С. 171—172.
- ¹⁹ Вся Россия: Русская книга промышленности, сельского хозяйства и администрации. Торгово-промышленный календарь Российской империи.— СПб., 1895.— С. 1030—1031.
- ²⁰ Загоруйко В. По страницам истории Одессы и Одешины. (Период промышленного капитализма. 1861—1895).— Одесса, 1968.— С. 35—53.
- ²¹ Історія міст і сіл Української РСР: Одеська область.— К., 1969.— С. 823—824.
- ²² Там же: Харківська область.— К., 1967.— С. 771.
- ²³ Держ. арх. Житомир. обл., ф. 67, оп. 1 (дод.), спр. 307, арк. 7.
- ²⁴ Углов Ф. Г. В плену иллюзий.— М., 1985.— С. 31.
- ²⁵ ЦДА Росії, ф. 23, оп. 7, спр. 87, арк. 1—8.
- ²⁶ Вестник биржевой торговли и сельского хозяйства.— 1912.— № 1.— С. 19.
- ²⁷ Шульгин В. В. Дни. 1920.— М., 1989.— С. 31.
- ²⁸ Боханов А. Н. Торговые дома в России в конце XIX— начале XX века (численность, структура, состав владельцев) // История СССР.— 1990.— № 4.— С. 96.
- ²⁹ Вавилин И. Иностранные капиталы в России.— Л., 1925.— С. 35; Рыбкин Б. Финансы и кредит в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции.— М., 1939.— С. 3; Оль Н. В. Иностранные капиталы в народном хозяйстве довоенной России.— М., 1923.— С. 14.
- ³⁰ Бовыкин В. И. Французский капитал в акционерных предприятиях России накануне Октября // История СССР.— 1991.— № 4.— С. 155—181.